
Научная статья

УДК 811.352.3

DOI: 10.31007/2306-5826-2023-2-57-46-53

АДЫГЭБЗЭМ И ХЬЭЛ ПСАЛЪЭ ЗЭПХАХЭМ Я НЭЦЭНЭГЪЭЛЪАГЪУЭ

Биццо Борис Чэмал и къуэ

Гуманитар къэхутэныгъэхэмкIэ институт – Федеральнэ къэрал бюджет шIэныгъэ ГуэхушIапIэ «Урысейм шIэныгъэхэмкIэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шIэныгъэ центр» Федеральнэ шIэныгъэ центрэм» и филиал, Налшык, Урысей, bizhoviev1952@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8193-7126>

© Биццо Б.Ч., 2023

Аннотаци. Мы лэжыгъэм и мурадцI адыгэбзэм и псалъэ зэпхэхэм я зы лIэужыгъуэ – хьэл псалъэ зэпхэхэр грамматикэ илIэныкIуэжIэ зэпкърихыну. Мы лIэужыгъуэр езыри гуп зыбжанэу бгуэшыж мэху икIи абыхэм ящыц дэтхэнэри убгъуауэ бзэм ириспалъэхэм къагъэсэбэп. Къалэну зыхудогъэувыж апхуэдэ хьэл псалъэ зэпха гупихри зэрызэхэтынкIэ хьунухэр зэхэтхуну – сыт хуэдэ псалъэ лIэпкъыгъуэхэм хьэл мыхьэнэ абыхэм къышагъэлыгъуэфрэ икIи сыт хуэдэ гъэпсыкIэхэр ягъуэтрэ абыхэм а къалэныр шагъэзащIэжIэ. Мыпхуэдэ къэхутэныгъэр шхьэпэ хьун хуейщ иджыпсту адыгэ бзэщIэныгъэм псалъэ зэпхэхэм шапыгъ увышIэм нэхьыфIкIэ зихуэжынымыкIэ, шхьэтечауэ жытIэмэ ахэр шIагъуэу джа зэрымыхьуарщ – а Гуэхугъуэр лIэпошхьэпо хуэхуэ адыгэбзэм хузэхалхьэ грамматикэхэр ныкъусаныгъэншэу къыдэкIыным. Абыхэм яхэтцI псалъэ зэпхам теухуауэ зыри зэрымыт, зэрытхэм я гугъу тIщIымэ, япэрауэ, псалъэ зэпхэхэм абыхэм гуэшыкIэ шаIэр ахэр зэрызэхэт Iыхьэхэм яку дэль мыхьэнэ зэхушытыкIэр аракъым зытешIыхар, атIэ а Iыхьэхэр зыщыц псалъэ лIэпкъыгъуэхэрщ, етIуанэрауэ, псалъэ зэпха лIэужыгъуэхэм хагъэхьэ гъэзэщIэнрэ гъэзэщIагъуэу зэхэт зэпхыгъэхэр, апхуэдэ щIыкIэки псалъэ зэпха гурыIуэгъуэмрэ псалъэуха гурыIуэгъуэмрэ я зэхуаку гъунапкъэ дэмьлыж ящI. Къэдгъэлыгъуэхэм я закъуэкIым арэзы узытемыхуэ бгъэдыхьэжIэу абыхэм яIэр. Мы статьям и къалэн нэхьыщхьэу шытыр хьэл псалъэухахэр къэхутэныр арами, абы къыдэкIуэу бзэмкIэ IэщIагъэлIхэм я пащхьэ къыдолхьэ мис а ГуэхугъуэмкIи ди ГуэхуеплIыкIэр.

Зэрыгуэзэн псалъэхэр: адыгэ бзэщIэныгъэ, псалъэ зэпха, хьэл, щIыпIэ, зэман, мурад, мардэ, шхьэусыгъуэ

Цитатэ къызрэхьэпхыну: Биццо Б.Ч. Адыгэбзэм и хьэл псалъэ зэпхэхэм я нэцэныгъэлыгъуэ // Вестник КБИГИ. 2023. № 2 (57). С. 46–53. DOI: 10.31007/2306-5826-2023-2-57-46-53

Original article

CHARACTERISTICS OF VARIETY OF CIRCUS TERMS OF THE KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Boris Ch. Bizhoviev

Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences», Nalchik, Russia, bizhoviev1952@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8193-7126>

© B.Ch. Bizhoviev, 2023

Abstract. This work aims to conduct a grammatical analysis of one of the categories of phrases in the Kabardino-Circassian language, which is distinguished by a significant variety and wide use in the speech of native speakers. The task is to characterize in detail all 6 types of circumstantial phrases – place, time, mode of action, measure, cause and purpose in terms of their composition – which parts of speech can act as circumstances in them and in what form they acquire the appropriate meaning. Such a study should, to a certain extent, help improve the current situation in Adyghe linguistics regarding phrases, namely, their poor study, which negatively affects the quality of existing grammars of the Kabardino-Circassian language – in some of them phrases as a section are not presented, in those where they there are, firstly, their classification is carried out not according to the nature of the semantic relations between the components of the phrase, but according to the parts of speech, and secondly, they are dominated by the point of view, according to which the phrases include combinations of the subject with the predicate, thereby blurring the line between the phrase and offer. There are other points in them that raise objections, being controversial. This article, along with its main task, brings its position on them to the judgment of specialists.

Keywords: adyghe linguistics, phrase, circumstance, place, time, purpose, measure, reason

For citation: Bizhiov B.Ch. Characteristics of varieties of adverbial phrases in the Kabardian-Circassian language. Vestnik KBIGI = KBIHR Bulletin. 2023; 2 (57): 46–53. (In Kabardino-Circassian). DOI: 10.31007/2306-5826-2023-2-57-46-53

Научная статья

ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗНОВИДНОСТЕЙ ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОГО ЯЗЫКА

Борис Чамалович Бижоев

Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения» Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Нальчик, Россия, bizhiov1952@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8193-7126>

© Б.Ч. Бижоев, 2023

Аннотация. Данная работа имеет целью провести грамматический анализ одного из разрядов словосочетаний кабардино-черкесского языка, отличающегося значительным разнообразием и широким употреблением в речи носителей языка. Ставится задача подробно охарактеризовать все 6 видов обстоятельственных словосочетаний – места, времени, образа действия, меры, причины и цели с точки зрения их состава – какие именно части речи могут выступать в них в роли обстоятельства и в какой форме они приобретают соответствующее значение. Подобное исследование должно в определенной степени способствовать улучшению нынешней ситуации в адыгском языкознании относительно словосочетаний, а именно их слабой изученности, что негативно отражается на качестве существующих грамматик кабардино-черкесского языка – в некоторых из них словосочетания как раздел не представлены, в тех же, где они имеются, во-первых, их классификация проведена не по характеру смысловых отношений между компонентами словосочетания, а по частям речи, во-вторых, в них доминирует точка зрения, согласно которой в состав словосочетаний входят сочетания подлежащего со сказуемым, тем самым стирая грань между словосочетанием и предложением. Имеются в них и другие моменты, которые вызывают возражения, являясь спорными. Настоящая статья, наряду с главной ее задачей, выносит на суд специалистов свою позицию по ним.

Ключевые слова: адыгское языкознание, словосочетание, обстоятельство, место, время, цель, мера, причина

Для цитирования: Бижоев Б.Ч. Характеристика разновидностей обстоятельственных словосочетаний кабардино-черкесского языка // Вестник КБИГИ. 2023. № 2 (57). С. 46–53. DOI: 10.31007/2306-5826-2023-2-57-46-53

Псалъэ зэпхэхэр ящыщ адыгэ бзэщлэныгэм гулытэ нэхь мащлэ зыхуищлэ, арэзы укыищлэ джа мыхьуа лыхьэхэм. Зэлуэз и клэм нэсу хуакъым езы псалъэ зэпха гурылуэгъуэр зищлысымрэ абы кызыщлэиубыдэр сыт хуэдэ бзэ кьэхьугъэхэр арами. Апхуэдэ шытыклэм кьешэ псалъэ зэпхамрэ псалъэхуамрэ зэхагъээрэхьыныр, псалъэ зэпха лэужьыгъуэу бзэм хэтхэм теухуауи зэдауэ шылэныр. Зи гугъу тщлэхэмклэ дэ ди луэхуепллыклар нэхьапэлэуэклэ кьэдгъэлъэгъуащ [Бищло 2023]. А псом кытедмыгъээзэжи, мыбдеж кышыщыжылэпхьэу кыдолгытэ псалъэ зэпхэхэм щызэдауэу хэлхэмклэ дэ ди луэхуепллыклар. Япэрауэ, абыхэм я гуэшыныгъэр абыхэм я лыхьэхэр зыщыщ псалъэ лъэпкыгъуэхэм темыщлыхьауэ а лыхьэхэм яку дэль мыхьэнэ зэхушытыклэхэмклэ егъэклэуэклэныр нэхь тфлэтэмэмщ, апхуэдэ бгъэдыхьэклэм ди бзэм хэт псалъэ зэпхэхэр зыхуэдэр нэхь нэлурыт ищлэу кыдолгытэри. Мы лэжыгъэми, мыбы ипэ итауэ ищхьэклэ кышыщдгъэлъэгъуауи гуэшыныгъэ зрыщедгъэклэуэклэ ар апхуэдэ бгъэдыхьэклэклэщ. Етлуанэрауэ, дэ шэч кытедмыхьэу кыдоштэ Шагъыр I. Къ. гъээщлэнрэ гъээщлэуэу зэхэт зэпхыгъэхэр псалъэ зэпхауэ кьэплытэныр шыуагъуэу кызыриллытэмклэ [Шагириов 2003: 209]. Зи цлэ кьитлуа щлэныгъэллыр аращ адыгэбзэм и хьэл псалъэ зэпхэхэм япэу тетхыхьари. А лэжыгъэр лэрытхыу езыр дунейм ехьжри дэ нэхь иужьклэ кыдэдгъэклэжауэ шытащ [Шагириов 2004: 302–311]. Мы статьяишхуэ лыхьитлу дунейм кытехьар ди бзэщлэныгъэллэ пажэхэм ящыщ зым кытхуигъэна хьугъуэфлыгъуэхэм ящыщ, мыбы иужьклэ псалъэ зэпхэхэм теухуауэ лэжыгъэ щхьэхуэ зыми кытрыригъэдзакъым, апхуэдэ лыхьэ хэтц 2006 гъэм кыдэклэ грамматикэм, ауэ ар зи лэдакьэщлэклым, ди жагъуэ зэрыхьунци, Шагъырым и кьэхутэныгъэр гулытэнышэ ищлэщ [КЧЯ: 371–378]. Ар гъээзклэуэжа шыхьунуц мы гъэм кыдэклэну Адыгэ (кьэбэрдей-шэрджэс) грамматикэм – мыбы псалъэ зэпхэхэм ятеухуа лыхьэм тегъэщлэплэ нэхьыщхьэ хуэтщлар Шагъыр Iэмин и лэдакьэщлэклэрыщ. Абы и презентатэ папщлэуэ кьэплытэ хьуну кыщлэклэныц мы статьяри. Хьэл псалъэ зэпхэхэм ящымыщми, мыбыхэм кьапыдгъэуващ псалъэуужь зыхэт псалъэ зэпхэхэри – ахэр лэужьыгъуэ щхьэхуэ щлэпхьэу япэу кьэзыгъэувари Шагъырыщ [Шагириов 2004: 311–313]. Мыпхуэдэ псалъэ зэпхэхэм я нэхьыбаплэр я мыхьэнэклэ хьэл псалъэ зэпхауэ зэрыщытыр аращ мыхэри мыбдеж шызэпкьэрыхьын хуейуэ кыщлэтлытар.

Хьэл псалъэ зэпхэхэр зэхэтц лэжыгъэцлэ лыхьэ нэхьыщхьэрэ хьэл мыхьэнэ зилэ пкыгъуэ клэрыдзэну. Хьэлхэри мыпхуэдэурэ гуэшащ: щлэплэ, зэман, лэжыгъэм и кьэхьуклэ, мардэ, щхьэусыгъуэ, мурад [Камбачоков 1997: 189]. Хьэлыр нэхьыбэрэ кьэгъэлъэгъуа мэхьу кьэхьуклэцлэрэ луэхудэклэуэклэрэ. Иужьрейхэр я закьуэуи, псалъэ кьепхэхэр ящлыгъуэ луэхудэклэуэ зэхьыхьэуи шытынклэ хьунуц. Хьэл кьалэн ягъэзащлэуэ мымащлэуэ кьагъэсэбэп шылэцлэхэм, луэхуцлэхэм, цлэпапщлэхэм я псалъэзэшэ гъэпсыклэхэри.

1. Щыплэ хьэл зыхэт псалъэ зэпха

Мыпхуэдэ псалъэ зэпха лэужьыгъуэм хэт лыхьэ нэхьыщхьэм (лэжыгъэцлэм) щлэплэ преверб пытынкли, пымытынкли хьунуц, еплэ: кьалэм шы-псэун, унэм щлэ-хьэн, кьуажэм псэлэн (телефонклэ), мэзым шэн. Зи гугъу тщлы псалъэ зэпхэхэм хьэлыр кышыгъэлъэгъуа мэхьу: а) шылэцлэ зэдай зыхьуэж псалъэзэшэ гъэпсыклэ зилэклэ (еплэ ищхьэклэ кышыщхьа щапхьэхэм); б) псалъэзэшэ клэух -м зыпыт е зыпымыт шылэцлэ унейклэ: Кьэбэрдей-м шыхьэщлэн, Псыхуабэ дэтлэсхьэн; в) кьэхьуклэцлэклэ: ауэ шы-зэтеувылэн, адэ кьи-псэллыклын, абы шы-лэжьэн; г) луэхуцлэклэ: шы-лажьэм кышыгъуэтын [Шагириов 2004: 304].

Щапхьэхэм яхэт хьэлхэм щлэплэ, унэтлыныгъи кьэзыгъэлъагъуэхэр яхэтщ, ауэ унэтлыныгъэр инэхьыбэм кьэлэуэта зэрыхьур зыунэтлэ псалъэзэшэ гъэпсыклэщ: мэзым-клэ унэтлын, шылажьэм-клэ лухьэн.

Зэрыклэуэ гъуэгур кьэзыгъэлъагъуэ хьэл зыхэт псалъэ зэпхам и щапхьэщ мыхэр: гъуэгужыым-клэ клэужьын, хадэм-клэ-рэ кьэклэужьын.

Щыплэ хьэлым и гъэпсыклэклэ кытехуэнклэ хьунуц зэман хьэлыр, псалъэм папщлэ, шылажьэм гъэпсыклэм щыплэ шылажьи, зэман шылажьи кьоклэ, абыклэ

кьауэтэну зыхуейр гурылуэгьуэ щыхьур контекстырщ. Кьэдгьэлтэгьуэ нэцэнэм хуэдэ ядыболтагьуэ зьдэ-лъябжьэпэ зыпыт луэхуцлэхэми: зьдэ-клуэм гьэпсыклар кьыбгурылуэнклэ мэху шыплэ мыхьэнэуи, зэман мыхьэнэуи: кьуажэ зьдэклуэм – зьдэклуэм (клуэуэ гьуэгу здытетым).

2. Зэман хьэл зыхэт псалтэ зэпха

Зэман хьэлым луэхугьуэр кьегьэлтагьуэ зэман пыухыктам емыпхауэ е епхауэ: дыгьуасэ, пщэдей, жэщым, ильэс лъандэрэ, иджыри кьэс. Мыпхуэдэ зыхэт псалтэ зэпхэхэм, зэрыхабзэу, я лыхьэ нэхьыщхьэр (лэжыгьэцлэр) щыкларывуш (хьэлым и ужь кьитщ): нобэ кьэсыжын, тхьэмахуэклар кьэгувэн, мазэклэ зыгьэпсэхун.

Зэман хьэл кьалэн адыгэбзэм шагьэзащлэ луэхудэклуэ закьуэхэмрэ луэхудэклуэ зэхыхьэхэмрэ, шы- (зы)дэ- лъябжьэгьусэхэр зыхэт луэхуцлэхэмрэ луэхуцлэ зэхыхьэхэмрэ, шылэцлэхэм, зыгьэлтагьуэ цлэпапщлэхэм псалтэужьхэр кьашлыгьуу, зыхуэж псалтэзешэм ит шылэцлэхэм псалтэужь кьашлыгьуу е кьашлымыгьуу, -клэ лъябжьэужь зыпыт шылэцлэ-кьэхьукларлэцлэхэм (пщэдджыжь-клэ) [Урыс 1994: 53].

Зэман зэхушытыклэ зыхэт псалтэ зэпхэхэм псалтэужьхэр убгьуауэ зэрыхэтым кьыхэклы абыхэм илъябжьэмклэ пычыгьуэ щхьэхуэ шахухэхауэ кьоклуэ.

Псалтэужь зыхэмыт псалтэ зэпха зэман мыхьэнэ зилэхуэ зи лыхьэ клэрыдзэныр кьэхьукларлэцлэхэр е кьэхьукларлэцлэ кьалэн зыгьэзащлэ шылэцлэхэр бзэм куэд дыдэу хэтщ: нобэ ежэн, пщэдей нэсын, жэщклэ лэжьэн, жэщым кьэплыхьын, жэщу кьыдыхьэжын.

Луэхуцлэклэ кьэгьэлтэгьуэ зэман хьэлхэм я шапхьэхэр ищхьэмклэ кьыщыхьаш. Апхуэдэ луэхудэклуэ шапхьэщ мыр: гьуэлтэжыхауэ нэсын.

Бжыгьэ-зэман мыхьэнэ зилэ псалтэ зэпхэхэм клэрыдзэн лыхьэу яхоувэ зэман занэ кьэзыгьэлтагьуэ шылэцлэхэр: гьэ, ильэс, мазэ, тхьэмахуэ, махуэ, шымамахуэ, бжыхьэ, н.кь. Мыпхуэдэ шылэцлэхэм кьашлыгьуу хабзэщ зыгьэнахуэ псалтэхэр: мы гьэм мыбэлэрыгьын, кьэклуэну мазэм зыгьэпсэхун, бжыхьэ шылэм шыхуэн, шымамахуэ псом сымэджен.

Зэман, лэжьэнэ шылэцлэхэм дапщэщи зыгьэналуэ псалтэ я гьусэщ: пасэрэй зэманым, а лэжьэнэм [Сакиев 1963: 28].

Зэман мыхьэнэ зилэ псалтэ зэпхауэ адэкли кьэбгьэлтагьуэ хьунуш махуэ псалтэм хуэдэхэмрэ зэрабж бжыгьэцлэхэмрэ зыхэт зэхэлтыклэхэр: зы махуэклар ухын, махуитклэ зэфлэгьэжын.

Бзэм хэтщ зэры-лъябжьэпэрэ-у лъябжьэужьклэ кьэхуэ лэжыгьэцлэ гьэпсыклэ зэман мыхьэнэ зилэ: зэры-нэсыж-у, кьы-зэры-уш-у: зэрынэсыжу гьуэлтэжын, кьызэрыушу жэлэн [Камбачоков 1997: 202]. Мы гьэпсыклэхэр луэхугьуэр зыгуэрэм ипэ кьызэритыр икли занщлэу зэрэклуэжыр кьэзыгьэлтагьуэ луэхудэклуэхэщ.

3. Лэжыгьэм и кьэхьуклар хьэл зыхэт псалтэ зэпха

Мыпхуэдэ псалтэ зэпхам лэжыгьэр зэрэклуэклэ щыклар кьелуатэ. Мыбы и клэрыдзэн лыхьэр (лэжыгьэм и кьэхьуклар хьэлыр) нэхьыбэу кьэгьэлтэгьуэ мэху кьэхьукларлэцлэрэ луэхудэклуэрэклэ: флыуэ лэжьэн, псынщлэу тхэн, мыхьейуэ шытын, шысу жеин, шууэ ежэн, лъэсу кьэклуэжын. Кьэхьукларлэцлэхэри, луэхудэклуэхэри -у//уэ лъябжьэгьусэклэ кьохуэ, япэрэйхэр кьатокл шытыклэгьэлтагьуэ пльыфэцлэхэм (флы, псынщлэ), етлуанэрэйхэр – лэжыгьэцлэхэм (мыхьейн, шысын). Шууэ, лъэсу кьэхьукларлэцлэхэм -у//уэ лъябжьэгьусэр шыпыуващ шылэцлэ хьуа пльыфэцлэхэм: шу – шууэ, лъэс – лъэсу.

Лъябжьэгьусэ -у//уэ-м апхуэдэуи кьегьэхуэ цлэ гьэпсыклэ, ар, хуэбгьэфашэ зэрыхьунумклэ, псалтэзешэ гьэпсыклэ мыхьуу предикат гьэпсыклэщ: лъябжьэгьусэм инфинитив мыхьэнэ хэльщ. Ауэ щыхьуклар мыр кьыгуэхьыплэ имылуэ епхаш луэхудэклуэхэр кьэзыгьэщлэ -у//уэ-м, елыт: пшыуэ кьыщлэжын, хьумаклуэу увын. Шытыклэгьэлтагьуэ пльыфэцлэхэм -у//уэ хэту: псэууэ кьэклуэжын, пльыжыу кьэщэхун.

Кьэхьукларлэцлэ-луэхудэклуэ -у//уэ-м кьыпыувэнклэ хьунуш -рэ лъябжьэужь, кьыхуэ еклуэжыныгьэ, кьытегьэзэжыныгьэ мыхьэнэ илэу: флыуэ кьэтын –

фЫуэрэ кьэтын, хуэму псэлъэн – хуэмурэ псэлъэн, гьыуэ тхьэусыхэн – гьыуэрэ тхьэусыхэн, шхыдэу щІэкІын – шхыдэурэ щІэкІын.

КьэхьукІэцІэ гьэпсыкІэ -уэрэ, -урэ зыпытыр льябжьэгьусэм и япэ Іыхьэр зыхэмыт лэужьыгьуэуи шыІэщ. Мис нарт эпосым кьыхэхауэ абы и шапхьэ нэІурыт: Сосрыкьуэ жьэгум дэст дэным иридждэгуу, дэпыр кьыштэрэ зэм и Іэм иридзэу, зэм и жьэм жьэдидзэрэ ункыфІауэ кьыжьэдидзыжу [ГКЧЛЯ: 191].

Мы псалъэухам -рэ гьэпсыкІэ иІэу хэтхэр -урэ зыхэткІэ зэблэпхьу мэхьу: кьыштэрэ – кьыштэурэ, жьэдидзэрэ – жьэдидзэурэ.

Куэдагь кьэхьукІэцІэ зыхэт псалъэ зэпхэхэм Іуэхугьуэр зэрекІуэкІ жьыджэрагь, кІыхьагь, абы и кьытегьээжыныгьэ, мардэ с.ху. кьагьэлыагьуэ: икьукІэ ешын, хуабжьу гузэвэн, икьукІэ фЫуэ еджэн, ерагьыу (ерагькІэ) кьэтэджын, Іейуэ зыгьэтхьэмыщкІэн, куэдрэ сымэджен, фЫуэ кьэтын, зэрыльэкІкІэ кІин [Шагиrow 2004: 308].

КьэхьукІэцІэ языныкьуэхэм куэдагь мыхьэнэи, шытыкІэ мыхьэнэи яІэнкІэ мэхьу, псалъэм папщІэ: хуабжьу псалъэм и япэ мыхьэнэр псынщІэу жыхуиІэрщ (хуабжьу зекІуэн).

Льябжьэужь -кІэ пыту ищхьэкІэ кьышыхьахэр куэдагь кьэхьукІэцІэщ. Ауэ а льябжьэгьусэм кьегьэщІ шытыкІэгьэлыагьуэ кьэхьукІэцІэхэри, еплъ: жэкІэ (жэн лэжьыгьэцІэм кьытокІ), дахэкІэ (дахэ), ІейкІэ (Іей): жэкІэ дэкІуеин, дахэкІэ зэгурыІуэн, ІейкІэ зэпсэлъэн.

Лэжьыгьэм и кьэхьукІэ хьэл зыхэт псалъэ зэпха зэгьэпщэныгьэ мыхьэнэи зІэхэм псалъэужь хэтын хуейхэм я пІэкІэ мымащІэу кьыщагьэсэбэп -у// -уэ льябжьэужьыр: ЩІы джажэналъэу вагьэбдзэуэмэр тафэм тегьуэльхьащ; Грэмэфон кьутауэ и бзэр пиудащ Аслъэн [Камбачоков 1997: 207–208].

ЩытыкІэгьэлыагьуэ кьэхьукІэцІэ -у// -уэ -кІэ кьэхьухэм я псалъэпкьхэм кьащытригьээж шыІэщ. Апхуэдэм деж кьэхьукІэцІэм и мыхьэнэм зэхьукІыныгьэ егьуэт, зэлыт: дахэу тхэн – дахэ-дахэу тхэн, псынщІэу Іухьыжын – псынщІэ-псынщІэу Іухьыжын.

4. Мардэ хьэл зыхэт псалъэ зэпхэхэр

Мардэ хьэл адыгэбзэм кьэгьэлыгьуэа зэрышыхьур нэхьышхьэу икІи нэхьыбэрэ бжыгьэцІэхэмрэ шыІэцІэхэмрэ кьатехьукІа кьэхьукІэцІэхэмкІэщ. Псалъэ зэпхэхэм я кІэрыдзэн Іыхьэу шыткІэрэ, апхуэдэ хьэлхэм кьагьэлыагьуэ бжыгьэм, щІыпІэм, земаным, хьэлыагьым е уасэм я мардэ: плІэ (плІы-м кьытокІ), плІэней (плІэ-м кьытокІ) джэлэн; щэщІрэ (щэщІ-ым кьытокІ) кьэлэтын; льябакьуитІкІэ кьыкІуэтын, километркІэ кьыкІэрыхун, сыхьэткІэ пэплъэн, мазэкІэ шэчын, тонкІэрэ кьэшэн, түмэнкІэ щэн.

Лэжьыгьэм и кьэхьукІэ хьэл зыхэт псалъэ зэпхэхэм я шапхьэу кьахьхэми яхэтщ мардэ хьэл зыхэт псалъэ зэпхэхэм яхуэпхь хьухэри, псалъэм папщІэ мы кьэкІуэнум хуэдэхэр зыхэтхэр: икьукІэ, хуабжьу, ерагьыу, Іейуэ, апхуэдизрэ, зыкьомкІэ, куэдрэ, н.кь. [Карданов 1957: 573].

5. Щхьэусыгьуэ хьэл зыхэт псалъэ зэпхэхэр

Щхьэусыгьуэ хьэлэу кьокІуэ инэхьыбэм плыфэцІэхэм -гьэ льябжьэужькІэ кьатехьукІ шыІэцІэхэу -кІэ псалъэзэшэ гьэпсыкІэм итхэр: сымаджагьэкІэ шымыІэн, щІалагьэкІэ шыуэн.

ЛэжьыгьэцІэм кьытекІа шыІэцІэхэм я гьэпсыкІэхэр зыхэт псалъэ зэпхэхэри шыІэщ: зэрымыщІагьэкІэ зэщыхьэн, кьыгурымыІуэныгьэкІэ зыгьэгусэн.

Апхуэдэуи бзэм ушрохьэлІэ шыІэцІэм еигьэ льябжьэпэ (е, языныкьуэхэм кьызэралыгьтэмкІэ, зи щхьэ хушымыт еигьэ цІэпапщІэ) пыуэу щхьэусыгьуэ хьэл кьэгьэлыгьуэа шыхьу: и фЫгьэкІэ, ди жэрдэмкІэ, фи зэранкІэ, уи сэбэпкІэ [Урыс 1994: 58]. Ахэр зыхэт псалъэ зэпхэхэм я шапхьэхэр: и фЫгьэкІэ хьужын, уи зэранкІэ джэлэн, ди жэрдэмкІэ яхуэзэн.

Щхьэусыгьуэ хьэл мымащІэу шыІэщ ІуэхудэкІуэкІэ кьэгьэлыгьуэауэ: мышхэрэ кьэмэхын, зэфІэтурэ ешын [Шагиrow 2004: 310].

6. Мурад хьэл зыхэт псалтэ зэпхэхэр

Мурад хьэлым кьеггэлыгъуэ лэжыггэццэм хэлъ IуэхугъуэмкIэ гуращэу яIэр, абыкIэ зыхуейр. Псалтэужь зыхэмыт псалтэ зэпхэхэм ар кышчыIуэта мэхьу лъабжьэужь -у зыпыт мурад инфинитивкIэ (супинкIэ): тхэну тIысын, шхэну кIуэжын, жьыщIэну зыггэхьэзырын.

Мурад хьэлым и нэгъуэщI лэужьыгъуэщ мурад шыIэцIэ -у лъабжьэгъусэ зыпытым ищхьэкIэ зи гугъу шыщIа еиггэ лъабжьэгъусэ шыщIыгъур: щIэпхьэужын и мураду, заггэпщкIун я мураду.

7. Псалтэужь зыхэт псалтэ зэпхэхэр

Псалтэужь зыхэт псалтэ зэпхэ лэужьыгъуищым ящышу нэхьыбэрэ бзэм кьыхэхуэр хьэл псалтэ зэпхэхэрщ. Кьызэраггэсэбэным и куэдаггкIэ псоми йофIэкI деж//дей псалтэужьыр. Абы кьеггэлыгъуэф щIыпIэ мыхьэнэ, зэман мыхьэнэ, еплъ: тенджыз Iуфэм деж (щIыпIэ), жэщыбгым деж (зэман).

ЩIыпIэ-зэман зэхушытыкIэ кьаггэлыгъуэ мы псалтэужьхэми: и кIуэцIкIэ (районым и кIуэцIкIэ, тхэмахуищым и кIуэцIкIэ); шыщIэдзауэ (кьуажэм шыщIэдзауэ, нобэ шыщIэдзауэ); кьэс (лэгуажьэм кьэс, иджыри кьэс); нэс (и бгым нэс, мазэм нэс); иужькIэ (плIанэпэм иужькIэ, жэщ ныкьуэм иужькIэ); ипэкIэ (Iуашхьэм ипэкIэ, зауэм ипэкIэ).

ЩIыпIэ мыхьэнэ закьуэращ мы псалтэужьхэм кьаггэлыгъуэр: и гупэкIэ, и щIыбаггкIэ, ищхьэмкIэ, и гущIыIумкIэ, и щIаггым, ихьуреяггкIэ, якум, я зэхуакум, и кьуаггым, ибггукIэ. Ахэр зыхэт псалтэ зэпхэ щапхьэхэр: щхьэггубжэм и гупэмкIэ, унэм и щIыбаггымкIэ, кьалэм ищхьэмкIэ, и гущIыIумкIэ ирикIуэн, жыгым и щIаггым, шхьIэным и щIаггым кьыщIэлъэфын, жыг хадэм ихьуреяггкIэ, пситIым якум, гьуэлъыпIэхэм я зэхуакум, жыгым и кьуаггым, хьэщIэм ибггукIэ кьышчытын, куэбжэм ибггукIэ увын.

Псалтэужь гуп ещанэ шыIэщ зэман мыхьэнэ фIэкIа кьамыггэлыгъуэу: лъандэрэ, пщIондэ, шыгъуэ, нэужь, ирихьэлIэу – гьатхэ лъандэрэ, пщыхьэщхьэ пщIондэ, гьавэ Iухьыжыгъуэм шыгъуэ, уэш нэужьым, а махуэм ирихьэлIэу.

НэгъуэщI псалтэужьхэм ящышу кьэбггэлыгъуэ хьунуш хьэл псалтэ зэпхэхэм зэггэпщэныггэ мыхьэнэ хэзылхьэ хуэдэу, ещхьу жыхуйIэхэр, щхьэусыгъуэ-мурад зэхушытыкIэ кьэзыггэлыгъуэхэу щхьэкIэ папщIэ(кIэ), щхьэусыгъуэ мыхьэнэ иIэу кьыхэкIкIэ (кьыхэкIыу): дэным хуэдэу кьэплъын, бабышым ещхьу есын, хьупIэм щхьэкIэ зэщыхьэн, и ныбжьэггум хуэзэн щхьэкIэ, фIыуэ зэреджэм папщIэ(кIэ), кьулейсызыггэм кьыхэкIкIэ (кьыхэкIыу).

Псалтэужь зыхэт зэхэлыкIэхэм шышу я куэдаггкIэ етIуанэ увыпIэр яIыггщ объект псалтэ зэпхэхэм [Шагириов 2004: 312]. Объект псалтэ зэпхэхэм яхоувэ мыпхуэдэ псалтэужьхэр: деж (гьунэггум деж екIуэкIын, ныбжьэггум деж кьикIыжын), дежкIэ (анэм дежкIэ тынштэкьым), щхьэкIэ, папщIэ (зауэлIхэм щхьэкIэ тхьыл тхын, сымаджэм щхьэкIэ гузэвэн, сабийм и узыншаггэм папщIэ гужьейн), и гугъу, теухуауэ (гьашIэм и гугъу, еджэным теухуауэ).

ЛэжыггэцIэ псалтэ зэпхэ лэужьыгъуэ мэхьу псалтэужьхэм зыггэнаIуэ-бжыггэ, зыггэнаIуэ-кьэзыухь, хьэл-зыггэнаIуэ, и пIэ иувэныггэ, хэтыныггэ, партитив (Iыхьэм и мыхьэнэ) зэхушытыкIэ зыхалхьэхэр [Сакиев 1963: 72, 76–82]. Апхуэдэхэщ: нэс(кIэ) (ильэсым нэс(кIэ) зэрымылыггун, улахуэр сом минитIым нэскIэ нэхьыбэ щIын), щIигъу (шу щитхум щIигъу, тхьыл тIошIым щIигъу), хуэдиз(кIэ), нэблаггэ(кIэ) (махуитI хуэдизкIэ зыггэпсэхун, тхэмахуэм нэблаггэ кьуажэм шыIэн), фIэкI(a), мыхьумэ, нэмыщI (шым фIэкI(a), нэмыщI зыри фIэмыIуэхун, кьанжэр е кьашырггэр мыхьумэ хэт джэджьейр зыхьар?), тету (хэбзэм тету, ящIа унафэм тету), ипIэкIэ, папщIэу (лэжыным ипIэкIэ кьыбггэдэс хьэщIэхэм я нэхьыжыным псалтэ етын, лэпкьым я нэхьыжыыр адэ папщIэу бжын), щIыгъуу (щакIуэм щIыгъуу мэзым хьыхьэн, дзэшхуэм щIыгъуу кьуажэм теуэн), шыщ (кьалэдэхэм шыщ куэдым ядэлэжьэн, Ерокьуэ кьэбэрдей кьуажэ цыкIухэм ящыщ зыщ).

Къэхутэныгъэ едгъэкІуэкІам нэхъыщхьэу кърыкІуауэ къыдолдытэ адыгэбзэм и псалъэ зэпхэхэр зэпкърыхыным бгъэдыхьэкІэщІэ къызэрыхуэдгъуэтар. Абы и фЫгъэкІэ ди бзэм и синтаксисым иджыри къэс гулытэ щІагъуэ щызмыгъуэта Іыхьэм зыужыныгъэ игъуэтынущ, ар нэхъ убгъуауэ хэтынущ зэман гъунэгъухэм къыдэкІын хуей грамматикэщІэм. Абы и закъуэкъым: нэхъапэхэм псалъэ зэпхэхэр зэрызэхадзу шытар абыхэм я Іыхьэхэр зыщыщ псалъэ лъэпкъыгъуэр арауэ шытамэ, иджы Іуэхур зытешІыхьауэ шытынур а Іыхьэхэм я зэхуаку къыдэхьуэ мыхьэнэхэрщ.

ТегъэщІапІэхэр Список источников

БищІо 2023 – *БищІо Б.Ч.* Адыгэбзэм и гъэнахуэ, объект псалъэ зэпхэхэм я синтаксис нэхъэнгъэлабгъуэ // Вестник КБИГИ. 2023. № 1 (56). С. 38–46. DOI: 10.31007/2306-5826-2023-1-56-38-46.

ГКЧЛЯ – Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. М.: Наука, 1970. 216 с.

Камбачоков 1997 – *Камбачоков А.М.* Проблемы простого предложения в кабардино-черкесском языке. Нальчик: Эль-фа, 1997. 236 с.

Карданов 1957 – *Карданов Б.М.* Грамматический очерк кабардинского языка / Кабардино-русский словарь. М.: Госнациздат, 1957. С. 489–576.

КЧЯ – Кабардино-черкесский язык. Т. I. Нальчик: ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.»; Издательский центр «Эль-Фа», 2006. 552 с.

Сакиев 1963 – *Сакиев Н.Я.* Типы глагольных словосочетаний в современном кабардино-черкесском языке. Черкесск: Карачаево-черкесское книжное издательство, 1963. С. 46–58.

Урыс 1994 – *Урыс Хь.Щ.* Адыгэ грамматикэ. Синтаксис, пунктуацэ. Налшык: Эльбрус, 1994. 360 н.

Шагиров 2003 – *Шагиров А.К.* Синтаксис словосочетания в кабардинском языке. Ч. I / Вестник КБИГИ. Нальчик, 2003. Вып. 10. С. 208–224.

Шагиров 2004 – *Шагиров А.К.* Синтаксис словосочетания в кабардинском языке. Ч. II / Вестник КБИГИ. Нальчик, 2004. Вып. 11. С. 302–313.

References

BIZHOEV B.CH. *Sintaksicheskaya karakteristika atributivnyh i ob'ektnyh slovosochetaniy kabardino-cherkesskogo yazyka* [Syntactic characteristics of attributive and object phrases of the Kabardino-Circassian language] IN: Bulletin of KBIGI. 2023. No. 1 (56). P. 38–46. DOI: 10.31007/2306-5826-2023-1-56-38-46. (In Kabardino-Circassian)

GKCHLYA *Grammatika kabardino-cherkesskogo literaturnogo yazyka* [Grammar of the Kabardino-Circassian literary language]. M.: Nauka, 1970. 216 p. (In Russian)

KAMBACHOKOV A.M. *Problemy prostogo predlozheniya v kabardino-cherkesskom yazyke* [Problems of a simple sentence in the Kabardino-Circassian language]. Nalchik: El-fa, 1997. 236 p. (In Russian)

KARDANOV B.M. *Grammaticheskij ocherk kabardinskogo yazyka* [Grammatical essay on the Kabardian language] IN: Kabardian-Russian Dictionary. M.: Gosnatsizdat, 1957. P. 489–576. (In Russian)

KChYa *Kabardino-cherkesskij yazyk* [Kabardino-Circassian language]. T. I. Nalchik: State Enterprise KBR “Republican Polygraph Plant named after A.I. Revolutions of 1905” Publishing Center “El-Fa”, 2006. 552 p. (In Russian)

SAKIEV N.YA. *Tipy glagol'nyh slovosochetaniy v sovremennom kabardino-cherkesskom yazyke* [Types of verb phrases in the modern Kabardino-Circassian language]. Cherkessk: Karachay-Cherkess book publishing house, 1963. P. 46–58. (In Russian)

URUSOV KH.SH. *Adygskaya grammatika. Sintaksis, punktuaciya* [Adyghe grammar. Syntax, punctuation]. Nalshik: Elbrus, 1994. 360 p. (In Kabardino-Circassian)

SHAGIROV A.K. *Sintaksis slovosochetaniya v kabardinskom yazyke* [Syntax of a phrase in the Kabardian language]. Part I. IN: Bulletin of KBIGI. Nalchik, 2003. Vol. 10. P. 208–224. (In Russian)

SHAGIROV A.K. *Sintaksis slovosochetaniya v kabardinskom yazyke* [Syntax of a phrase in the Kabardian language]. Part II. IN: Bulletin of KBIGI. Nalchik, 2004. Vol. 11. P. 302–313. (In Russian)

Авторым теухуауэ

Биццло Б.Ч. – филологие щцэныггэхэмкцэ доктор, щцэныггэ лэжьакцэуэ пашэ, адыгэбзэ секторым и унафэщцц.

Информация об авторе

Б.Ч. Бижоев – доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий сектором кабардино-черкесского языка.

Information about the author

B.Ch. Bizhоеv – Doctor of Science (Philology), Leading Researcher, Head of the Sector of the Kabardino-Circassian Language.

Статья поступила в редакцию 11.05.2023; одобрена после рецензирования 07.06.2023; принята к публикации 02.07.2023.

The article was submitted 11.05.2023; approved after reviewing 07.06.2023; accepted for publication 02.07.2023.